

УДК 347.73

ПРАВОВА ПРИРОДА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ON LEGAL NATURE OF RESPONSIBILITY IN LAW

Літвінцева А.С.,
*аспірант юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті досліджується правова природа юридичної відповідальності через лінгвістичний, філософський та спеціально-юридичний аспекти. Останній, на думку автора, передбачає її вживання виключно в ретроспективному значенні. Аналіз наукової літератури дозволяє виділити декілька підходів до розуміння юридичної відповідальності, які втілюють особистісний та державно-владний підходи. На думку автора, саме категорія «обов'язок» дозволяє найбільш точно передати правову природу юридичної відповідальності, у зв'язку з чим увага приділена притаманним йому рисам, а також співвідношенням із визначенням через категорію «правовідношення». Крім того, автором виділені універсальні ознаки, які втілюють правову природу юридичної відповідальності незалежно від підходу до визначення.

Ключові слова: юридична відповідальність, позитивна відповідальність, ретроспективна відповідальність, охоронне правовідношення, обов'язок.

В статье исследуется правовая природа юридической ответственности через лингвистический, философский и специально-юридический аспекты. Последний, по мнению автора, предусматривает ее применение исключительно в ретроспективном смысле. Анализ научной литературы позволяет выделить несколько подходов к пониманию юридической ответственности, которые воплощают личностный и государственно-властный подходы. По мнению автора, именно категория «обязанность» позволяет наиболее точно передать правовую природу юридической ответственности, в связи с чем внимание уделено присущим ей качествам, а также соотношением с определением через категорию «правоотношение». Кроме того, автором выделены универсальные признаки, которые воплощают правовую природу юридической ответственности независимо от подхода к определению.

Ключевые слова: юридическая ответственность, позитивная ответственность, ретроспективная ответственность, охранительное правоотношение, обязанность.

The article examines the legal nature of responsibility in law through linguistic, philosophical, and specifically legal aspects of it. On author's opinion the latter implies its application in a retrospective sense. The analysis of scientific literature provides several approaches to understanding of the legal responsibility. All approaches can be divided into personal and authoritative approaches. According to the author, it is the category of "duty" that conveys the legal nature of responsibility in law most accurately. Therefore, the article focuses on the inherent qualities of it, and its correlation with the category "relationship". In addition, the author marks common features that embody the legal nature of responsibility in law, regardless of the approach to the definition.

Key words: legal responsibility, positive responsibility, retrospective responsibility, protective relationship, duty.

Вступ. Питання правової природи юридичної відповідальності на сьогодні залишається актуальним як для теорії права, так і для галузевих наук. Вона є видовим різновидом багатоаспектної філософської категорії – «соціальна відповідальність», що ускладнює формування єдиного підходу до його визначення. Більше того, розуміння відповідальності, серед іншого, залежить від пануючого правового режиму та праворозуміння, інших факторів правової дійсності в державі, а отже, не може бути сформульованим «раз і назавжди». У зв'язку з цим ми можемо прослідкувати зміну парадигми розгляду відповідальності від ототожнення її з покаранням (акцентується увага на примусовому впливі держави на порушника) до поширення категорій «правовідносини» і «обов'язок» як ключових для цього інституту.

Метою статті є виявлення правової природи юридичної відповідальності на основі аналізу існуючих підходів науковців до її розуміння в спеціально-юридичному сенсі, а також лінгвістичного та філософського підходів.

Методи та використані матеріали. Ґрунтовне дослідження цього інституту розпочинається з радянського періоду розвитку науки. При чому найбільш активно до загальних проблем юридичної відповідальності науковці почали звертатися із середини 50-х років ХХ ст. Ідеологічний контекст не позбавляв зроблені ними висновки теоретичної цінності і для сучасної науки. У зв'язку з цим ми звернулися до робіт С.С. Алексеєва, Б.Т. Базилева, С.М. Братуся, О.С. Іоффе, О.Е. Лейста, М.С. Малєїна, Н.І. Магузова, П.Е. Недбайла, І.С. Самошенка, М.С. Строговича, М.Х. Фарукшина, Л.С. Явича та ін. Однак зміни у правовій системі, що відбулися після набуття незалежності колишніми радянськими республіками, обумовили необхідність переосмислення підходів до розуміння юридичної відповідальності, що було здійснено такими українськими та зарубіжними науковцями, як К.В. Басін, М.В. Вітрук, А.Б. Венгерів, Ж.І. Овсепян, Н.М. Оніщенко, Д.А. Ліпінський, В.В. Середюк, О.Ф. Черданцев, М.Д. Шиндяпина, О.Ф. Черданцев, О.П. Чирков.

Насамперед є сенс з'ясувати усталене розуміння поняття «відповідальність» у мові. У зв'язку з тим, що ряд авторів заперечують необхідність лінгвістичних пошуків юридичних термінів, відзначимо, що лексико-семантична система спеціальної мови – юридичної – формується за рахунок відбору із загальнономовного національного та інтернаціонального фонду готових одиниць номінації, а також утворення власних засобів вираження необхідних смислів, категорій, понять, що відбувається, як правило, «за образом і подобою» вже існуючих [1, с. 44–45]. Отже, механізм формування спеціального терміну науки на основі літературної мови пояснює необхідність звернення до словників.

Українські тлумачні словники містять приблизно однакове визначення поняття «відповідальність»: «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова» [2, с. 620]. У російськомовних

словниках містяться схожі визначення російського аналогу «ответственность»: «обов'язок відповідати в чомусь, за щось, необхідність поруки за щось, обов'язок дати звіт» [3, с. 742]; «покладений на когось чи взятий ким-небудь обов'язок надати звіт за свої дії і прийняти на себе вину за можливі наслідки» [4, с. 79]. Англійський словник дає таке визначення: «стан буття людини, яка спричинила певну подію; обов'язок або завдання, яке особа повинна робити; те, що особа повинна зробити, тому що це морально правильно, вимагається за законом» [5].

Крім того, доцільно простежити етимологічне походження слова «відповідальність». Так, значення цього терміну у багатьох мовах співпадає зі значеннями слів «відповідь», «відповідати» і походить від них: зокрема, “responsibility” в англійській мові та “responsibilite” у французькій походять від латинського слова “respondere”, що означає «відповідати».

Таким чином, з лінгвістичної точки зору «відповідальність» можна тлумачити як «обов'язок щодо надання відповіді, звіту», «бути притягнутим до відповіді». Безперечно, для такої складної конструкції, як «юридична відповідальність», такого значення недостатньо. Глибше тлумачення пропонується представниками філософської науки, предметом розгляду якої є соціальна відповідальність.

Так, з філософської точки зору відповідальність розуміють як ставлення особи до суспільства і держави, до інших осіб з точки зору виконання нею певних вимог, усвідомлення і правильного розуміння громадянином своїх обов'язків по відношенню до суспільства, держави і інших осіб [6, с. 291], а також розуміння у світлі цього сенсу і значення своїх вчинків [7, с. 6]. Український науковець Ю.С. Осюкіна визначає соціальну відповідальність у філософському сенсі як здатність соціального суб'єкта координувати в процесі спільної діяльності дії кожного з діями інших, усвідомлювати та належним чином коригувати наслідки своєї діяльності й бути готовим визнавати підзвітність своїх дій перед собою, співгромадянами та майбутніми поколіннями [8, с. 8–9].

Розуміння юридичної відповідальності змінювалося у процесі розвитку науки і суспільно-політичних умов. Як відзначається польськими дослідниками, юридична відповідальність є історично сформованим типом інституційних зв'язків у межах визначеної історичної і правової культури [9, с. 10]. Яскравим свідченням цього є виникнення і поширення у радянській науці так званої позитивної відповідальності у 60-х роках ХХ ст. Так, серед іншого, аргументами науковців було те, що виникнення нових суспільних відносин при соціалізмі зумовило необхідність дослідження позитивної відповідальності і в цілому, пріоритетів саме такого виду відповідальності за нових соціально-економічних умов. Одним з перших науковців, що займалися цим питанням, був П.Е. Недбайло, який відзначав, що соціальний сенс такої відповідальності полягає у діяльності, що відповідає об'єктивним вимогам конкретної ситуації і об'єктивно обумовленим ідеалам часу, а у зміст позитивної відповідальності входить самостійна та іні-

ціативна діяльність у межах правових норм та тих ідеалів, для досягнення яких норми видані [10].

З огляду на це в науці сформувався різні напрями дослідження юридичної відповідальності: за одним цей інститут розглядають як діалектичну єдність її негативного та позитивного аспекту (З.А. Астеміров, Д.А. Ліпінський, М.І. Матузов, П.Е. Недбайло, М.С. Строгович, В.А. Тархов та ін.); представники ж іншого наголошують виключно на ретроспективному характері відповідальності (С.М. Братусь, М.В. Вітрук, Й.О. Йоффе, О.Е. Лейст, М.С. Малейн, П.М. Рабінович, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин та ін.).

На наш погляд, зазначене «подвійне» тлумачення юридичної відповідальності призводить до применшення юридичного змісту поняття відповідальності і, отже, до недооцінки її ролі та значення. Загалом, термін «відповідальність» не є суто юридичним. Як уже було зазначено, юридична відповідальність є різновидом ширшого поняття соціальної відповідальності. Однак поділ соціальної відповідальності на види в межах різних сфер суспільного життя зумовлює набуття нею різного змісту відповідно до об'єктивних вимог дійсності. Справедливо відзначають І.С. Самощенко і М.Х. Фарукшин, що, незважаючи на існування активної відповідальності в межах загальносоціального розуміння, юридична відповідальність не повинна трактуватися в такому значенні [7, с. 6–8, 43]. Крім того, в принципі недоцільно і неприпустимо охоплювати одним визначенням свідоме ставлення чесної людини до виконання обов'язку і протиправну поведінку порушника [11, с. 666].

З іншого боку, можна погодитися з необхідністю формулювання нового поняття для позначення позитивної форми юридичної відповідальності, оскільки, як зазначає С.Н. Кожевников, «будь-яке правове явище повинне мати свою понятійну індивідуальність» [12, с. 460]. Саме як окреме правове явище слід розглядати позитивну відповідальність у праві, не змішуючи його в одне, хоч і йменуючи його «широким», поняття з так званою ретроспективною відповідальністю.

В літературі досі не сформувався єдиний підхід до визначення поняття юридичної відповідальності, а також її змісту та видів. Юридична енциклопедія визначає це поняття як вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає в застосуванні до правопорушників передбачених законом санкцій, що забезпечуються в примусовому порядку державою [13, с. 437].

Серед науковців найбільш поширеними підходами до визначення юридичної відповідальності є її розгляд з таких позицій, як міра (захід, засіб, вид, форма) державного примусу; як санкції або її реалізації у випадку вчинення правопорушення; як покарання; як здатності суб'єкта, що визнається державою, віддавати звіт за своє протиправне діяння; як осуду, негативної оцінки поведінки правопорушника; як особливого правового стану; як правовідносин, що виникають на підставі правопорушення; як виконання обов'язку за допомогою державного

примусу; як обов'язку особи порушника зазнати негативних наслідків свого порушення.

Зазначені підходи акцентують увагу на певній істотній ознаці відповідальності, тим самим сприяючи виявленню поняття та взаємозв'язку юридичної відповідальності з такими категоріями, як «державний примус», «санкція», «покарання», «осуд», «правовідносини», «обов'язок». Також слід звернути увагу на розміщення акцентів у наведених підходах. З огляду на те, що правова відповідальність є системою двосторонніх зв'язків держави і особи, можна виділити її особистісний і державний аспекти. Враховуючи це, вважаємо, що є підстави говорити про тяжіння одних наведених вище підходів до виділення особистісного, а інших – державно-владного аспекту юридичної відповідальності. Так, І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин відзначали можливість розгляду юридичної відповідальності з точки зору особи, яка несе відповідальність, та органів, які її застосовують [7, с. 54]. На наш погляд, саме першому наперу слід надати перевагу. Саме через правовий статус особи повинна розкриватися концепція юридичної відповідальності як явище суб'єктивного права. Він втілюється найточніше у розгляді юридичної відповідальності через категорію обов'язку.

Останнім часом в українській науці особливого поширення набуло визначення юридичної відповідальності через категорію «правовідносин». На відміну від інших наведених визначень відповідальності у «статичній», концепція «юридична відповідальність – правовідношення» передбачає взяті в динаміці правові відносини між правопорушником (чи особою, яка обвинувачується у вчиненні правопорушення) і державними органами [14, с. 8–9]. Такий підхід підкреслює те, що негативні наслідки для порушника є саме зовнішньою реакцією на правопорушення, тобто наявні як мінімум дві сторони. Будь-які правовідносини характеризуються наявністю особливого змісту – сукупності суб'єктивних прав і обов'язків їх учасників. Отже, в аргументації цього підходу важливе місце повинно приділятися розгляду саме взаємних прав і обов'язків суб'єктів цих правовідносин. Власне в цьому, на наш погляд, полягає наукова і практична цінність цього підходу.

Однак правовідносини є саме формою реалізації матеріально-правових норм відповідальності, а тому такий підхід наголошує саме на процесуальному аспекті юридичної відповідальності. Натомість юридична відповідальність є інститутом матеріального права. З огляду на це більш доцільним є вживання категорії «обов'язок», яка є елементом охоронних відносин відповідальності. Слід відзначити, що такий підхід за жодних умов не відкидає наявності взаємних прав і обов'язків суб'єкта відповідальності і суб'єкта притягнення до відповідальності. Обов'язок завжди передбачає наявність двох сторін і є лише одним з елементів правовідносин між цими сторонами. Втім, обов'язок зазнати заходів відповідальності є основним обов'язком порушника, що лежить на ньому як на стороні відносин, на яку покладається юридична відповідальність,

чим обумовлюється формулювання поняття відповідальності через таку категорію. Закріплення інших прав і обов'язків обумовлюється саме виникненням суб'єктивного обов'язку порушника у зв'язку із його протиправною поведінкою. Так, прихильник такого підходу С.С. Алексєєв, погоджуючись з тим, що відповідальність реалізується у межах охоронного правовідношення, в той же час вважає, що найбільш специфічною і вирішальною рисою правової відповідальності є обов'язок порушника зазнати заходів державно-примусового впливу, тобто обов'язок відповідати за делікт [15, с. 279].

Можна виділити такі ознаки обов'язку, що виникає в межах юридичної відповідальності: 1) володіє додатковим негативним характером по відношенню до обов'язків, якими був наділений правопорушник до вчинення протиправних дій; 2) закріплюється у санкції правової норми і входить до змісту правоохоронних відносин, на відміну від обов'язків, що існували до порушення, які визначаються диспозицією і є елементом регулятивних відносин; 3) по відношенню до обов'язку, що існував до правопорушення, він виконує роль «гаранта».

Відповідно до послідовності часу виділяють три варіанти виникнення юридичної відповідальності: 1) з моменту вчинення правопорушення; 2) з моменту застосування норм процесуального права (притягнення особи до відповідальності); 3) з моменту набуття чинності (винесення) правозастового акту про покладення відповідальності, яким власне визнається факт вчинення правопорушення конкретною особою. Сприймавши зазначену вище позицію, можна стверджувати, що відповідальність, будучи суб'єктивним обов'язком визначеної особи, виникає з моменту вчинення правопорушення. А необізнаність держави як іншої сторони таких відносин не може вплинути на виникнення такого обов'язку.

Опустивши термінологічні розбіжності зазначених вище визначень науковців, розуміємо, що найбільш вдалим способом окреслення сутності юридичної відповідальності є виділення її суттєвих ознак. Таким чином, можна також в певному сенсі «примирити» підходи різних авторів. До таких ознак слід віднести такі: має державно-примусовий характер за змістом і формою; передбачає покладення певних негативних наслідків на порушника у вигляді певних обмежень (позбавлень) особистого чи майнового характеру; вчинене правопорушення є фактичною підставою відповідальності; державний та громадський осуд поведінки правопорушника.

Об'єднавши ці ознаки, юридичну відповідальність визначаємо як нормативно визначений

обов'язок суб'єкта права зазнати негативних наслідків вчиненого правопорушення, закріплених санкцією правової норми у вигляді позбавлень належних особі прав чи іншого зовнішнього виразу такої поведінки. На нашу думку, саме такий підхід відображає сутність і значення юридичної відповідальності, а також відповідає етимології самого слова і його вживанню в законодавстві та у мові юридичної практики. Такий підхід дозволяє відповісти на питання щодо змісту обов'язку особи порушника, моменту виникнення відповідальності, сторін правовідношення, в межах якого реалізується такий обов'язок, тощо.

Висновки. Отже, ми звернули увагу на лінгвістичний, філософський та спеціально-юридичний аспекти розуміння відповідальності. При визначенні останньої у праві (юридичної відповідальності) слід відмежовуватися від понять, що застосовуються у соціальній, філософській літературі, та використовувати спеціально-юридичну термінологію, що обумовлює її розгляд саме у ретроспективному аспекті.

Ми виділили декілька найбільш поширених підходів до розуміння юридичної відповідальності. Слід відзначити, що відповідно до правил формальної логіки жодне визначення нездатне відобразити предмет повністю, натомість воно враховує лише істотні ознаки предмета і, відповідно, не включає до свого змісту низку інших ознак, якими він наділений. З огляду на це згадані дослідники будували своє визначення на основі істотних, на їх погляд, ознак. Тому кожне з наведених визначень є так би мовити правильним. Справедливим є твердження, що теорія права розвивається в процесі порівняння різних точок зору.

На наш погляд, істотною ознакою слід вважати саме наявність обов'язку. Така ознака відображена вже в самому слові відповідальності, що є спільнокореневим зі словами «відповідь» «відповідати», що обумовлено етимологією цього слова. Саме такий підхід найбільше відповідає вживанню цього поняття у законодавстві та практиці, а також загальновизнаним положенням теорії права. Крім того, можна відзначити тяжіння одних наведених вище підходів до виділення особистісного, а інших – державно-владного аспекту юридичної відповідальності. Вважаємо що саме першому повинна бути надана перевага.

Розуміння правової природи юридичної відповідальності є основою для подальших досліджень її функцій, міри та обсягу для досягнення ефективного впливу на порушника, поняття взаємної відповідальності держави та особи тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юкало В.Д. Структура спеціальної мови і професійного спілкування / В.Д. Юкало // Дивослово. – 2005. – № 12. – С. 43–48.
2. Словник української мови : в 11 тт. / за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1. – 1970. – 805 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В.И. Даль. – М. : Русский язык, 1978. – Т. 2 : И–О. – 1978. – 779 с.
4. Словарь современного русского литературного языка / М. ; Л., 1959. – 1272 с.
5. Merriam-Webster Dictionary. Online edition [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.merriam-webster.com/dictionary/responsibility>.

6. Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – 520 с.
7. Самощенко И.С. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. – М. : Юридическая литература, 1971. – 240 с.
8. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Ю.С. Осокіна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
9. Середюк В.В. Юридична відповідальність в правовій науці України та Польщі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.В. Середюк ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013. – 19 с.
10. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм / П.Е. Недбайло // Правоведение. – 1971. – № 3. – С. 13–20.
11. Общая теория государства и права. Академический курс / отв. ред. М.Н. Марченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 642
12. Общая теория права / под ред. В.К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 538 с.
13. Юридична енциклопедія : в 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998– .Т. 1. – 672 с.
14. Осауленко А.О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / А.О. Осауленко ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2007. – 18 с.
15. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981– . Т. 1. – 1978. – 360 с.